

FOLKLORYSTYKA I KULTUROZNAWSTWO

Ina Szwed

DOI: 10.15290/bb.2019.11.13

Uniwersytet Państwowy w Brześciu

im. A. S. Puszkina

<https://orcid.org/0000-0002-9225-2031>

Энтамалагічны код традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў: камар¹

Свет насякомых з’яўляецца адным з сімвалічна і аксіялагічна значных фрагментаў рэчаіснасці, як аб’ектам, так і сродкам катэгарызацыі ды інтэрпрэтацыі свету адпаведна пэўнай стратэгіі. Дзякуючы важкаму ўплыву на жыццё чалавека і спецыфічнаму комплексу назіральных і прыпісаных якасцяў гэтыя шматлікія прадстаўнікі фаўны семіятызуюцца, ацэньваюцца, надзяляюцца шырокім спектрам сімвалічных значэнняў і функцый, утвараючы энтамалагічны код міфапаэтычнай мадэлі свету, праз які транслюецца значны пласт этнакультурнай інфармацыі.

Насякомыя ў славян выступаюць ва ўсіх асноўных жанрах традыцыйнай народнай культуры – у вербальных тэкстах (павер’і, легенды, казкі, песні, замовы, загадкі, прыказкі, прымаўкі, фразеалогія і да т.п.), рытуалах, забаронах, гульнях, у сістэме прыкмет і варожбаў, сістэме снабчанняў, у аповедах пра вандроўкі душы (у яе замагільным існаванні, падчас сну, ператварэннях чарадзеяў і іншых метамарфозах духаў); яны выкарыстоўваюцца таксама для прыгатавання лекаў і ‘зелля’. Сканцэнтраваныя фразеалогіяй дыялектаў і літаратурных моў міфалагічныя ўяўленні гэтага кола жывуць у літаратуры новага часу, дзе захоўваюць

---

¹ Гэтае даследаванне праведзена ў межах задання “Зоологический код белорусской традиционной духовной культуры (по записям XIX–начала XXI вв.)”, якое выконваецца па Дзяржаўнай праграме навуковых даследаванняў “Экономика и гуманитарное развитие белорусского общества”, № дзяржрэгістрацыі 20160897 ад 13.04.2016 г.

не толькі свае ўласна сямантычныя (сэнс вобраза), але і структуруючыя (месца ў тэксце) функцыі².

Таму зразумела, што шматлікія аспекты сямантыкі і функцыянальнасці энтамалагічных вобразаў і адпаведнай лексікі славянскай народнай энтамалогіі неаднойчы становіліся прадметам даследавання беларускіх і замежных лінгвістаў, этналінгвістаў, этнолагаў, фалькларыстаў. Найчасцей “энтэмалагічная” праблематыка закранаецца ў сувязі з аналізам заонімаў і вобразаў жывёл у цэлым. У шэрагу прац фальклорна-энтэмалагічнага і этналінгвістычнага кірункаў разглядаецца сімволіка асобных насякомых, прадстаўленая ў розных відах і жанрах народнай культуры славян. Расійскі этналінгвіст Ю. Крывашчапава – даследчык рускай энтамалагічнай лексікі – складала бібліяграфію па славянскай народнай энтамалогіі, да якой мы зробім адсылку³. Адзначым толькі, што прысвечаныя насякомым сціслыя артыкулы беларускіх вучоных Ю. Янкоўскага, Л. Салавей, У. Лобача, С. Санько і інш. прадстаўлены ў энцыклапедычным слоўніку “Міфалогія беларусаў”. Т. Валодзіна звярнула ўвагу на міфалагічны вобраз камара⁴.

Глыбока і ёміста, на аснове сучаснага метадалагічнага падыходу да вывучэння традыцыйнай заасімволікі комплекс народных уяўленняў славян пра клас насякомых, у тым ліку лётаючых кусаючых кузурак, рэканструюецца ў манаграфіі А. Гуры “Сімволіка жывёл у славянскай традыцыі”⁵. З улікам дасягненняў папярэднікаў расійскі этналінгвіст распрацаваў дэталізаваную схему аналізу заавобраза і ахарактарызаваў асноўныя вобразы жывёл (і адначасова цэлых груп і класаў) славянскай народнай традыцыі. Акрамя агульнай класіфікацыі прыкмет, А. Гура прапанаваў культурныя “партрэты” пэўных жывёл (у тым ліку насякомых), што дазваляе ўбачыць як спецыфіку кожнай жывёлы, так і ўсю народную сістэму трактоўкі жывёльнага

² О. А. Герновская, *К описанию народных славянских представлений, связанных с насекомыми. Одна система ритуалов изведения домашних насекомых*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст*, Москва 1981, с. 139.

³ Ю. А. Кривошапова (Составитель), *Славянская народная энтомология (избранная библиография)*, [в:] *Проект Растко* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12152>. – Дата доступа: 22.3.2019.

⁴ Т. Валодзіна, *Камар*, [у:] *Міфалогія беларусаў. Энцыклапедычны слоўнік*, Мінск 2011, с. 217–218.

⁵ А. В. Гура, *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва 1997, 912 с.

свету ў цэлым. Ён, на думку даследчыка, размяркоўваецца на такія класы, як дзікія зьяры, гады, насякомыя, птушкі і рыбы. Пры гэтым насякомыя слухна разглядаюцца ў складзе класа гадаў. Асобныя часткі манаграфіі прысвечаны сімволіцы насякомых, якія лётаюць і кусаюць, хатніх кузурак і інш. Ацэньваючы прадуктыўнасць такога падыходу, адзначым, што ён мае несумненную значнасць пры даследаванні заасімволікі, у тым ліку энтамалагічнага кода канкрэтных этнічных традыцый, у прыватнасці беларускай. Прадстаўленая ў грунтоўнай манаграфіі А. Гуры схема задае каардынату этналінгвістычнага вывучэння вобразаў кузурак і іншых жывёл, стымулюе тэарэтычную рэфлексію як у галіне сістэмнага даследавання кодаў культуры ўвогуле, так і энтамалагічнага кода і яго чыннікаў у традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў у прыватнасці. Пры гэтым прыведзеныя ў працы А. Гуры грунтоўныя меркаванні наконт міфалагічнай сімволікі кузурак патрабуюць развіцця на беларускім фальклорна-этнаграфічным матэрыяле рознага характару, у тым ліку сабраным у апошнія гады ў розных рэгіёнах Беларусі.

Адзначым таксама, што да цяперашняга часу не праведзена комплекснага этнасеміятычнага вывучэння энтамалагічнай сімволікі беларускага фальклору, рэканструкцыі энтамалагічнага кода традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў. Мэта гэтага даследавання – этнасеміятычная характарыстыка вобраза камара як чынніка энтамалагічнага кода традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў. Паколькі традыцыйная духоўная культура вызначаецца інтэгральнасцю і сферу функцыянавання энтамалагічнага кода складаюць фальклорныя жанры (павер’і, легенды, казкі, песні, замовы, прыказкі, прымаўкі, загадкі і інш.), абрадавыя практыкі, лексіка і фразеалогія, гэтыя ўзаемаўзгодненыя каналы трансляцыі этнакультурнай інфармацыі з’яўляюцца аб’ектам прапанаванага даследавання.

Як і ў іншых традыцыях славян, у беларусаў камары, мухі, авадні, мошкі – *негатыўна* ўспрымаюцца (іншую рэакцыю на такія знешні раздражняльнік, як лётаючыя кусаючыя насякомыя, крывасмокі, цяжка ўявіць), лічацца *нячыстымі* істотамі, як адмысловая “антыкаштоўнасць” улучаюцца ў клас *гадаў* (збіральныя абазначэнні насякомых, якія лётаюць і кусаюць людзей і свойскую жывёлу, утвараюцца на аснове слоў з семантыкай ‘нешта гідкае’ тыпу *gad-, gnus-) і надзелены шэрагам сімвалічных значэнняў.

Вялікая колькасць і “ўсюдыіснасць” камароў-крывасмокаў, якія надакучалі чалавеку і ў хаце, і на адкрытай прасторы (у чарадзейных казках герой, кладучыся спаць, не тушыць вогнішча, з матывіроўкай:

каб камары не кусалі⁶), падчас усіх асноўных земляробчых і іншых работ, абумовіла ўзнікненне мясцовых геаграфічных тэрмінаў, назваў вёсак, матываваных словам “камар”. Камарэчай завуць непраходнае балота і лес з безліччу камароў; камарынае месца. Каля вёскі Запя-сочча ёсць урочышча Камар, а каля Вулькі Лаўскай на Піншчыне – хутар Камарэча. Вядомы таксама вёскі Камары, Камароўшчына⁷. Назву вёскі Камароўка вытлумачваюць наступным чынам: *Назваюць деревню Комаровка, так как комаров всегда много было, Люди, как комары, столба бьют* (ФА⁸; Камароўка Брэсцкага р-на). Пра Камароў роў апавядаюць: *Недалёка ад вёскі Пабелле ёсць глыбокі Камароў роў. Яшчэ ў трыццатыя гады людзі расказвалі, што калісьці тут ста-яла царква. Ішло багаслужэнне, і адзін чалавек павёў сябе непры-стойна. Нечакана царква правалілася ў зямлю. Многія гады з зям-лі віднеўся крыж званіцы і чуўся звон⁹. Сама актывізацыя камароў у цёплую пару года магла міфалагічна асэнсоўвацца з апеляцыяй да хрысціянскіх персанажаў, якія персаніфікавалі пэўны перыяд кален-дара. У прыказцы з’яўленне кузурак выяўляецца як вынік дзейнасці святога Міколы (які лічыўся гаспадаром зямных вод, а з імі, як вя-дома, звязаны выхад камароў): *Прышоў Мікола [вясновы] і выцаніў камароў з прытола* (ФА; Стайкі Івацэвіцкага р-на). У аповедзе пра святую Стайкаўскую крыніцу камарам разам з аваднямі як нячыстым істотам проціпастаўлены святы, чысты пачатак: *Вот раньшэ, як ездзі-лі старыя сюды ў лес, пакуль да гэтага леса даедуць, тут аваднёў, мух – неяк было ў лес ехаць, як толькі да гэтага месца, дзе во тут крыніца, даедуць, коні стаяць – ні аднаго: ні авадня ні камара. І сейчас – пайдзі ў лес і сколькі камароў – яны ж заядуць. А тут пастаянна, усё врэмя тут няма ні аваднёў, ні камароў¹⁰. Матэў камароў-кры-васмокаў можа актуалізавацца ў “народнай агіяграфіі” – узгадаем ша-наванне (у прыватнасці, у Карпаголі) дня памяці прападобнага Мікі-ты, стоўпніка Пераслаўльскага ў якасці камарынага дня, што звязана з эпізодам пакутаў святога ад нападаў камароў, мошак і павукоў.**

⁶ *Чарадзейныя казкі*, у 2 ч., ч. 2, склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч, Мінск, 2003, с. 46.

⁷ І. Я. Яшкін, *Слоўнік мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія*, Мінск, 2005, с. 336.

⁸ Фальклорна-этнаграфічны архіў студэнцкай навуковай лабараторыі “Фалькларыстыка і краязнаўства” БрДУ імя А.С. Пушкіна (кіраўнік – І.А. Швед).

⁹ *Традыцыйная культура беларусаў*, у 6 т., т. 1: Магілёўскае Падняпроўе, укл. Т. Б. Варфаламеева і інш., Мінск 2001, с. 665.

¹⁰ *Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2, *Народная проза беларусаў Падзвіння*, у 2 ч., ч. 1, склад. У. А. Лобач, Наваполацк 2011, с. 212.

Лічылі, што камары пашыраюць шкодныя ўласцівасці гадаў, у Пінскім раёне верылі, што калі ўкус камара балючы, то значыць перад тым ён *на гаду сидэв*¹¹. Камары, верагодна, улучаліся ў групу дэманізаваных гадаў і насякомых, здольных пранікаць у цела чалавека, на што ўказваюць вызначэнні чалавека з дзівацтвамі як такога, што ў яго *камары ў галаве таўжуца*; невытлумачальныя паводзіны характарызавалі як *камар укусіў*¹². Гэтыя вызначэнні, маючы глыбокія міфалагічныя карані, пераводзяць міфалагічны матэрыял на моўны ўзровень.

Як і іншыя адмоўна ацэненыя і звязаныя з гадамі насякомыя (у прыватнасці, мошкі, авады, восы, шэршні – “заядзь”) камар судачыняецца з дэманічным светам і сваім паходжаннем абавязаны чорту. У этыялагічных легендах чорт канкурыруе з Богам у крэацыі розных элементаў свету, у прыватнасці птушак, і стварае з пяску негатыўна ўспрынятых насякомых, гнюс:

Мошкі, камары, авады да ўсялякі гнюс ось як аб’явіліся на свеце. Як Бог тварыў усялякае звяр’ё да птушак, то чорт стаяў далёка да цікаваў. От Бог узяў жменьку пяску, кінуў яго на вецер да й кажа: «Ляціце ўсялякія птушкі», і птушкі паляцелі й пачалі цыркаць да пець у паветры. Пабачыў тое чорт да й захацеў сам зраўняцца з Богам. От ён узяў жменьку пяску, шыбануў яго ўгору да й кажа: «Ляціце», а хто – забыў сказаць. А тут як сыпануць мошкі, камары, авады да ўсякі гнюс, як нападунь на чорта да пачнуць яго рэзаць, дык ён круціўся-круціўся, бегаў-бегаў, а яны следам за ім роём. Бачыць ён, што няма чым іх суняць, разагнаўся да боўць у воду. Камары да мошкі туды да давай пілнаваць, покуль ён вылезе з вады. От затым і да тых час камары, мошкі да ўсялякі гнюс заўсёды снуе да ўецца над вадою¹³.

Гэтая легенда тлумачыць таксама лакатыўную прывязанасць камароў да вадаёмаў са стаячай вадой і асаблівасці іх руху ў паветры – “снуюцца, уюцца”. Дарэчы, у жартоўных песнях пра пагулянку (ці пахаванне) кузурак камарам дэлігіруецца функцыя напэння вады: *Мухі лазню тапілі, // Камары вадку насілі..., Муха месіць, муха месіць, // Камар воду носіць, // А малыя камарыкі // У іх цеста просяць*¹⁴.

¹¹ А. В. Гура, *Символика...*, с. 437.

¹² Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 218.

¹³ *Зямля стаіць пасярод свету... Беларускае народныя прыкметы і павер’і*: у 3 кн., кн. 1, уклад. У. Васілевіча, Мінск 1996, с. 140.

¹⁴ *Дзіцячы фальклор*, склад. Г.А. Барташэвіч, Мінск 1972, с. 240, 300.

Апавядалі таксама, што пазаздросціўшы Богу за створаных ім пчол, чорт напляваў у дупло, адтуль адразу ж высыпалі шаршні і восы да ў пачалі яго рэзаць, пачалі слепіцаю лезьці ў вочы... Як марськане ён роскамі, так і паразсекае шаршнёў і вос на дробныя кускі, а з тых парабліса мошкі, камары да ўсялякі гнюс... Так насеяў ён гэтае пошкудзі па ўсёй землі, але нельга яму абараніцца ат гнюса, от і схаваўся ён у воду да ў зрабіў сабе там лагво¹⁵. Прыведзеная легенда цікавая, сярод іншага, тым, што ўсталёўвае генетычныя сувязі паміж камарамі, мошкамі, шаршніямі ды восамі.

Сувязь камара з гадамі і драпежнымі звярамі ды варожасць яго чалавеку выяўляюцца ў легендах пра тое, як Бог пасылае камара вызначыць, чыя кроў самая смачная, і за адказ: “Чалавека” кузурка атрымлівае дазвол піць чалавечую кроў. У зафіксаванай М. Федароўскім легендзе пасля адказу камара на пытанне змяі пра тое, што чалавечая кроў смачнейшая, ластаўка хацела абараніць чалавека ад крыважэрнай змяі і злавіла камара, за што змяя схапіла ластаўку за хвост¹⁶. У варыянце гэтай легенды ластаўка глынае камара, чым абараняе чалавека ад усіх драпежных звяроў:

Забраліся звярэ ў грамаду і гаварылі адны з другімі, чыё найсмачнейша мяса і кроў. Усяго каштавалі, а чалавечага не. Так яны надумаліся – у каго запытаць, аж здумалі, што камар п’е чалавечу кроў, то павінен ведаць, ці смашна. Паслалі па камара. Камар тылька напіўся чалавека і ляцеў сабе нізка, а ластаўка падляцела і гап! Ухапіла яго. Так яны не дайшлі практыкі, а то, падобна, чалавеча кроў сладка, то каб даведаліся, то хваталіся б людзей есць, а так – то не¹⁷.

Верылі, што “камары анно тыя людзей кусаюць, каторым жыццё абрыдла, бо каторы камар нассецца крыві людскай, то зараз здыхае”¹⁸.

Разам з тым, у легендах прызнаецца і ахвярная роля камара – ён здабывае чалавечую кроў не для сябе, а для змяі, у якую ўвасобіўся “вораг роду чалавечага”. Звычайна гэта адбываецца так: напіўшыся крыві, камар прысядзе на хвілінку, каб развітацца са светам, а за тым ляціць у “разінутую мяліцу” (пашчу) змяі, дзе назаўсёды знікае. Такім чынам камар ахвяруе сабой, ратуючы чалавека¹⁹. *Сакральным*

¹⁵ А. К. Сержпутоўскі, *Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета*, Мінск 2000, с. 52

¹⁶ *Традыцыйная культура беларусаў*, у 6 т., т. 6: *Гомельскае Палессе і Падняпроўе*, у 2 кн., кн. 2, укл. А.М. Боганева і інш., Мінск 2013, с. 483.

¹⁷ *Легенды і паданні*, склад. М.Я. Грынблат, А.У. Гурскі, Мінск 2005, с. 48.

¹⁸ *Зямля стаіць пасярод свету...*, с. 141.

¹⁹ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 217.

*памочніка*м выступае камар у замове “ад ятрасі”: *І ехай камар з-за мора, // Вёз трыдзевяць бочак зямля: // Ад скулай, // Ад ранаў, // Ад ятрасці, // Ад усе балезні. // (Ехай) цераз калінаў масток, // Масток праваліўся, // Зямля размілося.* Семантычна важкім з’яўляецца вобраз камара (“камарова слядочку”) і ў супастаўленні гэтай замовы: *Як ні знаць на масточку камарова слядочку, // Так не бываць у Івана ятрасці...*²⁰.

З засветамі і душой чалавека камар звязаны ў вераваннях і казках. Так, на камара падобная *душа* дзіцяці, якое пражыло толькі некалькі гадзін, у казках муха і камар адносяць душу памерлага на той свет: муха-драмуха і камар-піскун прыляцелі да рабочага, які загінуў у лесе, і за валасы ці на калясе ўзвалаклі яго на неба²¹.

Цікава ўгадаць і той факт, што ў песнях, якія сёння ўспрымацца як жартоўныя і адносяцца да дзіцячага рэпертуару, камар стала звязваецца з *сакральна* вылучаным “мужчынскім” дрэвам дубам:

У лісы на выршэчку // Посіяў комар грэчку. // Як схватылас шура-бура, // Комарыка з дуба здула: // Упаў дай няма. // – Кумарыкі, рыдны брат-тя, // Дэ вытэ мынэ похавайтэ? // Похавайтэ в тэмным лісы // Кай зылёнаго горышка. // Буду горышкі шчыпаты // І комарыков спомына-ты” (ФА; Моладава Іванаўскага р-на), “А у лесе у амшары // Калыхаліся камары. // Эй, эй, ў лесе, лесе // Пры зялёненькай гарэсе. // Дуб да дубу прыхіліўся, // Камар з дубу зваліўся. // Аб дубовыя сукі // Паламіў камар бакі. // Аб дубовую кару // Пабіў камар галаву. // Аб дубовыя карэнні // Папабіў камар калені. // А скуль браліся дзве мухі, // Ўзялі камара пад рукі. // Павялі яго на ложа, // На пуховую падушку. // Гэй жа, скарэй у аптэку, // А то будзе крэкурэку. // Дык вашыя дактары // Вымуць сэрца без пары. // Стаў камар уміраць, // Стаў ён мухам казаць: // – Не хавайце пры даліне, // Не то вырвуць мяне свінні. // А хавайце мяне ў лесе // Пры зялёненькай гарэсе. // Будуць дзеўкі арэшкі рваць // І камара спа-мінаць. // Што гэта за пакойнік, // Ці маёр тут, ці палкоўнік. // Ці маёр, ці палкоўнік, // Ці мухі спалюбоўнік. // Ой, не маёр, не палкоўнік, // А то мухі спалюбоўнік²².

Папулярная ў беларусаў і літоўцаў і латышоў песня з сюжэтам “камар з дуба зваліўся” даследнікамі разглядаецца як водгук міфа пра паміраючае і ўваскрасаючае боства, бо камар у структуры свету месціцца ля каранёў Сусветнага дрэва – і менавіта дуба, куды ён і падае,

²⁰ *Традыцыйная культура беларусаў*, у 6 т., т. 1: *Магілёўскае Падняпроўе...*, с. 682.

²¹ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 217.

²² *Дзіцячы фальклор...*, с. 247–248.

паламаўшы тры рабры²³. Дарэчы, як “статусная асоба”, якая сядзіць на дубе, камар выяўляецца і ў загадцы: *Сядзела пціца на дубу, абчышчалася, выхвалялася: “Ела цара ў Маскве, караля ў Літве, дзіця ў колбе, адной белай рыбіцы не ела ў вадзе. – Камар*²⁴.

У прыведзеных і іншых песнях выразна высвечвацца *мужчынская эратычная* сімволіка камара:

Сядзіць камар на дубачку, // На зялененькім лісточку. // Сядзіць камар, напявае, // Чорных мушак забаўляе. // Наляцела злая бура, // Камарычка з дуба здула. // Трашчыць, верашчыць – // Камар з дуба ляціць. // Упаў камар на падмосце, // Разбіў, струшчыў рэбры-косці. // Прыляцела муха-маці, // Стала думаць і гадаці, // Як камара пахаваці. // З дуба трунку змайстравала, // Красным шоўкам вышывала, // Залатымі бляшкі камі выбівала, // У край дарожкі пахавала. // Хто ні едзе, ні мінае, // Ля магілы, усё пытае: // – Што ж тут ляжыць за пакойнік: // Ці генерал, ці палкоўнік? // Старой мухі палюбоўнік (ФА; Лыскава Пружанскага р-на).

Гэтая ж сімволіка камара прадстаўлена ў песнях з матывам жаніцьбы камара і мухі: *Да камар муху ў вядзе, // У гіцкую берлогу кладзе. // Ох, ты ж, камару-камарусеньку, // Вядзі ж мяне памалюсеньку, // Бо я муха старая, // У мяне ножка малая*²⁵, *Ой, што за шум узбурыўся, // Што камар ды на мусе ажаніўся. // Узяў сабе жонку невялічку, // Што не ўмее шыць і прасці чалавечку...*²⁶.

Эратычную афарбоўку гэтаму вобразу надае адпаведнае ўспрыманне яго ўкусу: *“Ой, камару, камару, // Душы мяне памалу. // Бо я мушка старая, // У мяне дзюрка малая”*²⁷. Адзначаная сімволіка камара ўскосна прадстаўлена ў тэкстах тыпу: *Штоб ты ад камара нарадзіла!*²⁸. Матыў камарынага ўкусу нярэдка абыгрываецца ў песнях любоўна-шлюбнай тэматыкі, напрыклад: *Ох ты, Коля-Мікалай, // Завёў дзевачку ў сарай, // І саломкай патрушай, // Штоб камарык не кусаў*²⁹. Валачобнікі дзяўчыне шлюбнага ўзросту жадаюць: *...Гэта табе, паненачка, // Песня спета напроць лета, // Напроць лета даж-*

²³ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 217.

²⁴ *Загадкі*, рэд. А.С. Фядосік, Мінск 2004, с. 151.

²⁵ *Вяселле*. Песні ў 6 кн., склад. Л. А. Малаш; муз. дадат. З. Я. Мажэйка, Мінск 1988, кн. 6, с. 176.

²⁶ *Дзіцячы фальклор*, с. 250.

²⁷ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 217.

²⁸ *Традыцыйная культура беларусаў*, у 6 т., т. 6: *Гомельскае Палессе і Падняпроўе*, кн. 2, с. 788.

²⁹ Тамсама, с. 416.

*джлівага, // Напроць году шчаслівага, // Каб камары не кусалі, // Каб хлопчыкі цалавалі*³⁰.

Часта камары семіятызуюцца як надакучлівыя кусучыя насякома-кравасмокі, якія актывізуюцца ўвечары (як у купальскай песні: *...А вечарам камары // Мне рутачку палоць не далі*³¹) і здольныя аб'есці чалавека (*– Запрагай жа, нэдоростку, // Конко вороного, // Да пойдэш в гостэнькі // До батэнькі мэго. // А я того нэдоростка // З возу за чупрыну, // Покотывся нэдоросток // З горы да в дольну. // А я в дому нэ бувала // Чатыры нэдзілы. // І вжэ мого нэдоростка // Комарі об'ілы* (ФА; Белін Драгічынскага р-на). У паэтычных жанрах да камароў могуць звяртацца з просьбай не кусаць: *Да іграла сонейка, іграла, // Нямнога ж яно іграла, // У хмарку схавалася, // Дожджу баялася. // – Камарочкі мае, не кусайце мяне, // А кусайце панюў, // Не пускаюць што дамоў; – Што й вы мушкі, камарыкі мае, // Не ад ку-сання галава мая баліць, // Ад галоўкі бела лічанька гарыць. // Што й гарыць яно, гарыць – // Свайму гору наравіць...*³².

Як кравасмок камар фігуруе ў кантэкстах з матывам крыві, напрыклад у замове на спыненне крыві (*Ішла бабка, Богава Матка, // Несла воду, упала на калоду. // Вада разлілася, кроў запяклася. // Камар укусіў, крыві не пусціў*³³) і шматлікіх загадках (*Хто мяне заб'е, той сваю кроў разалье. – Камар; Доўгі насок, тонкі галасок, хто яго заб'е, той сваю кроў пралье. – Камар; Ляцеў птах, хто яго заб'е, той сваю кроў пралье. – Камар; Сёмага мая выляцела птушка злая, хто яе ўб'е – сваю кроў пралье. – Камар*³⁴; *У пачатку мая прыляцела птушачка такая, хто яе заб'е, той сваю кроў пралье. – Камар* (ФА; Гарадзец Столінскага р-на); *Стаіць Ціт у траве на калена ў крыве. – Камар*³⁵. Семіятызуюцца таксама гукавыя праявы (характэрны “камарыны піск”, які ствараецца ў выніку вельмі частага махання дзвюма парамі крылаў у палёце) гэтага надакучлівага насякомага “з доўгім носам”: *Тонкі галасок, доўгі насок. – Камар*³⁶; *Нос доўгі, голас тонкі, хто яго зоб'ець, той кроў сваю прольець. – Камар* (ФА; Кустын Брэсцкага р-на). У “тэксце камара” вылучаецца матыў *гаворкі на за-межнай, “заморскай” мове* – менавіта так трактуецца піск у загадках:

³⁰ *Валачобныя песні*, рэд. К. П. Кабашнікаў, Мінск, 1980, с. 344.

³¹ *Купальскія і пятроўскія песні*, рэд. А. С. Фядосік, Мінск 1985, с. 274.

³² *Жніўныя песні*, рэд. А. С. Фядосік, Мінск 1974, с. 83, 244.

³³ *Замовы...*, с. 376.

³⁴ *Загадкі...*, с. 149–150.

³⁵ Тамсама, с. 150.

³⁶ Тамсама, с. 151.

*Ляціць конь заморскі, іржэ па-польскі, а што яго заб'е – сваю кроў пралье. – Камар*³⁷. Камарам прыпісваліся камунікатыўныя здольнасці, у камарыным піску чуліся словы “Дзядзька, цётка, пусці на нач”, а да камарынай таўкатні звярталіся: “Камары, нясіця маё ліха за сабой” і тры разы сплёўвалі³⁸. Прыведзеныя матэрыялы сведчаць пра трывалую суаднесенасць вобраза камара з заалагічным і антрапалагічным кодамі.

Асобую групу ўтвараюць загадкі тыпу: *Ляцеў цень цераз Пятроў дзень, сеў на пень да і гаворыць: “Быў я ў Ельні, быў я ў кельні і манашак еў”*. – Камар; *Ляцеў птах на шасці нагах, сеў на магіле і сказаў: “Ой, божа мой мілы, маю ўладу над царом, толькі не маю ўлады, што ў вадзе радзіцца. – Камар; Ляцеў птах цераз божы дах, сеў на тыну, запеў таніну: “Божа мой, божа, над усімі я волен: і над царамі, і над панамі, толькі няволен, што белая рыба ў моры. – Камар*³⁹. Акрамя таго, што ў іх актуалізуецца ўяўленне пра магчымасць камара пранікаць у любыя локусы, акрамя падводных, гэтае насякомае канцэптуалізуецца як нешта самае малое, падкрэслена мізэрнае (гл. загадку *У екой малечы колені вышэ за плечы? – Камар* (ФА; Харомск Столінскага р-на), і па гэтым крытэрыі проціпастаўленае вялікаму, прычым не толькі паводле памераў, але і статусу (гл. пары: “камар і цар”, “камар і пан”, “камар і манашка”).

Вобраз камароў абыгрываецца ў разнастайных жанрах дзіцячага фальклору (*Пірывічкі, // Дружычкі, // Камарыкі, // Карачыкі. // Хто поп, // Хто журак, // Радзівон, // Пайдзі вон! // Хто ў печы, // Хто за дровы. // Што ў печы? // Ў печы квас. // Лаві мышэй, // Да не нас!*⁴⁰; *Бусел, бусел, клякатун // Паймаў жабу за каўтун. // Па балоце валачыў // І ў карыце намачыў // Ды ў саломке прытусіў, // Каб камарык не ўкусіў* (ФА; Сялец Івацэвіцкага р-на)), у прыпеўках (*Отлетели комары, // Отлетели мошки. // Мы пропели вам частушки, // Хлопайте в ладошки* (ФА; Хотамель Столінскага р-на).

Камары ўзгадваюцца ў метэаралагічных і гаспадарчых прыкметах. Так, добрае надвор'е чакаецца, калі камары (ці мошкі) мак таўкуць (у Калінкавіцкім раёне казалі кашу таўкуць; на Брэстчыне – камары ступку б'юць)⁴¹; *Камары мак таўкуць – будзе цяпло*

³⁷ Тамсама, с. 150.

³⁸ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 218.

³⁹ *Загадкі...*, с. 151.

⁴⁰ *Дзіцячы фальклор...*, с. 401–402.

⁴¹ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 218.

(ФА; Моўчадзь Баранавіцкага р-на). Метэаралагічная і плодная семантыка камара актуалізуецца ў павер'і, што *калі камарна, то і хлебна*. На фоне комплекса ўяўленняў пра камароў як пладавітых насякомых, мноства якіх таўчэцца высока над зямлёй, сфарміравалася прадукавальная магічная практыка браць з-пад першых камароў, якія “таўкуцца” ў паветры, жменю зямлі і рассыпаць па гародзе, каб высока падымаліся пасевы, а таксама класці ў гняздо квактухі, каб вывадкаі былі надзейнейшыя⁴². На Гомельшчыне верылі, што камары не будуць кусаць тых, хто на хрэсьбінах есць бабіну кашу. Адно з тлумачэнняў звычай калыхацца на Саракі – *камары не будуць кусаць*⁴³. Каб выгнаць з дому мух і камароў, раілі сцены хаты, а таксама ўсе рэчы хатняга ўжытку старанна абпырскаць адварам з насення кмену⁴⁴.

У разнастайных жанрах фальклору камар суадносіцца з матывамі *мізэрнага, слабога, нікчэмнага*, як у прыказках з адмоўнай эмацыянай афарбоўкай, у тым ліку з этычнай семантыкай: *Зла, як у казла, а сілы, як у камара*⁴⁵; *Якое яго жыла: як камар на камарніцы; Скупы і з камара кроў высмакча*⁴⁶; *Камар не кабан, яго і без доўбні ўб'еш*⁴⁷. Гэтыя ж матывы могуць праламляцца скрозь жанравую прызму жартоўных песень тыпу: – *Ой, сваечка наша, // Не засмачна каша. // – Адно кароўку мела // Да і та ялавела. // Камара зачавіла // Дый кашу засмачыла*⁴⁸; *Ох ты, дзядзька Майсею, // Да ці бачыў чудасею, // Што на полі чалавек // Камарамі да й араў. // Камарамі араў, // Дубінаю паганяў. // І дубіну паламаў, // І камары пагубіў...*⁴⁹. У калыханках распрацоўваецца матыў выпрадання ніткі камару на штаны і світку: *Люлі-люлі люляшу, // Я дзіцятка калышу, // Нітачку звіваю, // Песеньку спяваю. // Што выведу нітку // Камару на світку, // Астануцца кончыкі // Камару на штончыкі* (ФА; Дварэц Лунінецкага р-на); *Люлі-люлічкі, // Сяду а я прасці // І дзіцяці калыхаці. // Што выведу нітачку – // Камару на світачку. // Астануцца кончыкі – // Камару на штончыкі*⁵⁰, пры гэтым могуць чаргавацца вобразы камара і ве-

⁴² *Зямля стаіць пасярод свету...*, с. 140.

⁴³ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 218.

⁴⁴ *Зямля стаіць пасярод свету...*, с. 146.

⁴⁵ Т. Валодзіна, *Камар...*, с. 218.

⁴⁶ *Прыказкі і прымаўкі*. У 2 кн., склад. М. Я. Грынבלата, Мінск 1976, кн. 2, с. 407, 332.

⁴⁷ *Прыказкі і прымаўкі*. У 2 кн., склад. М. Я. Грынבלата, Мінск 1976, кн. 1, с. 69.

⁴⁸ *Вяселле...*, с. 309.

⁴⁹ *Дзіцячы фальклор...*, с. 352–353.

⁵⁰ Тамсама, с. 67.

раб'я, якія выступаюць стэрэатыпам нечага малога, дробнага. У сацыяльна-бытавой казцы “Кузьма Сарачынскі” аднойчы волату села на калені семдзесят камароў і тры авады. Ён забіў іх адным махам і палічыў. *Адным махам семдзесят салдат і трох багатыроў абіва-хам, – сказаў ён і напісаў гэта на табліцы на скрыжаванні дарог*⁵¹.

У заключэнне адзначым, што дзякуючы семіятызацыі камароў як дробных, лётаючых, кусаючых і “піскучых” кузурак, якія “таўкуцца” ў паветры, утвараючы надакучлівы, раздражняльны гнюс, камарам прыпісаны міфапаэтычна значны змест. У фальклорных тэкстах яны могуць быць прадстаўлены не толькі збіральна ці ў разнародным мностве з мошкамі, авадамі і іншай жамярай, але і ў якасці самастойных персанажаў, надзеленых мужчынскай сіволікай і ўлучаных у кола ўяўленняў пра іншасвет, дэманаў. Камар можа выяўляцца як палюбоўнік ці сем'янін (муж мухі, які дапамагае ёй разам з малымі камарыкамі). Камар суадносіцца з матывамі малога, слабога, нікчэмнага, з тэмамі крыві, ахвяры, плоднасці, цяпла, хтанізму, а таксама з міфалагічна значнымі элементамі заалагічнага (птушка, змяя, конь і інш.), дэндралагічнага (дуб), дэманалагічнага (чорт), антрапалагічнага (святы, манашка, цар, пан, салдат) і іншых кодаў.

L I T E R A T U R A

- Åškin Ī. Ā., *Slovník máscovyh geagrafičnyh těrminaj: Tapagrafiâ. Gìdralogiâ*, Minsk 2005 [Яшкін І. Я., *Слоўнік мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія*, Мінск 2005].
- Čaradzejnyâ kazki*, u 2 č., č. 2, sklad. K. P. Kabašnikaŭ, G. A. Bartaševič, Minsk 2003 [*Чарадзейныя казкі*, у 2 ч., ч. 2, склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч, Мінск 2003].
- Dzìcâcy fal'klor*, sklad. G. A. Bartaševič, Minsk 1972 [*Дзіцячы фальклор*, склад. Г. А. Барташэвіч, Мінск 1972].
- Fal'klorna-ètnagrafičny arhìu studènckaj navukovaj labaratoryì “Fal'klarystyka i kraâznaŭstva” BrDU imâ A. S. Puškina (kìraŭnik – Ī. A. Šved) [Фальклорна-этнаграфічны архіў студэнцкай навуковай лабараторыі “Фалькларыстыка і краязнаўства” БрДУ імя А.С. Пушкіна (кіраўнік – І. А. Швед)].
- Gura A. V., *Simvolika životnyh v slavânskoj narodnojtradicii*, Moskva 1997 [Гура А. В., *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва 1997].

⁵¹ *Сацыяльна-бытавыя казкі*, рэд. В. К. Бандарчык, Мінск 1976, с. 410.

- Krivošapova Ū. A. (Sostavitel'), *Slavânskaâ narodnaâ èntomologiâ (izbrannaâ bibliografiâ)*, [v:] *Projekt Rastko*, [online], <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12152>, (dostup: 22.03.2019) [Кривошапова Ю. А. (Составитель), *Славянская народная энтомология (избранная библиография)*, [в:] *Проект Растко*, [online], <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12152>, (доступ: 22.03.2019)].
- Kupal'skiâ i pârtoŭskiâ pesni*, rэд. A. S. Fâdosik, Minsk 1985 [*Купальскія і пяртоўскія песні*, рэд. А. С. Фядосік, Мінск 1985].
- Legendy i padanni*, sklad. M.Â. Grynblat, A.U. Gurski, Minsk 2005 [*Легенды і паданні*, склад. М. Я. Грынблат, А.У. Гурскі, Мінск 2005].
- Polacki ètnagrafičny zbornik*, вып. 2, *Nardnaâ proza belarusai Padzvinnâ*, u 2 č., č. 1, sklad. U. A. Lobač, Navapolack 2011 [*Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2, *Народная проза беларусаў Падзвіння*, у 2 ч., ч. 1, склад. У. А. Лобач, Наваполацк 2011].
- Prykazki i prymaiŭki*. U 2 kn., kn. 1, sklad. M. Â. Grynblata, Minsk 1976 [*Прыказкі і прымаўкі*. У 2 кн., кн. 1, склад. М. Я. Грынבלата, Мінск 1976].
- Prykazki i prymaiŭki*. U 2 kn., kn. 2, sklad. M. Â. Grynblata, Minsk 1976 [*Прыказкі і прымаўкі*. У 2 кн., кн. 2, склад. М. Я. Грынבלата, Мінск 1976].
- Sacyâl'na-bytavuâ kazki*, rэд. V. K. Bandarčyk, Minsk 1976 [*Сацыяльна-бытавыя казкі*, рэд. В. К. Бандарчык, Мінск 1976].
- Seržputoŭskia. K., *Kazki i apavâdanni Belarusaiŭsluckaga paveta*, Minsk 2000 [Сержпутоўскі А. К., *Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета*, Мінск 2000].
- Ternovskaâ O. A., *K opisaniû narodnyh slavânskikh predstavlenij, svâzannyh s nasekomyi. Odnasistema ritualov izvedeniâ domašnih nasekomyh*, [v:] *Slavânskiŭ i Slavânskiŭ i balkanskiŭ fol'klor. Obrâd. Tekst*, Moskva 1981 [Терновская О. А., *К описанию народных славянских представлений, связанных с насекомыми. Одна система ритуалов изведения домашних насекомых*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст*, Москва 1981].
- Tradycujnaâ kul'tura belarusai*, u 6 t., t. 1: *Magilëŭskae Padnâproŭe*, ukl. T. B. Varfalameeva i inš., Minsk 2001 [*Традыцыйная культура беларусаў*, у 6 т., т. 1: *Магілёўскае Падняпроўе*, укл. Т. Б. Варфаламеева і інш., Мінск 2001].
- Tradycujnaâ kul'tura belarusai*, u 6 t., t. 6: *Gomel'skae Palesse i Padnâproŭe*, u 2 kn., kn. 2, ukl. A. M. Boganeva i inš., Minsk 2013 [*Традыцыйная культура беларусаў*, у 6 т., т. 6: *Гомельскае Палессе і Падняпроўе*, у 2 кн., кн. 2, укл. А. М. Боганева і інш., Мінск 2013].
- Valačobnyâ pesni*, rэд. K. P. Kabašniakaŭ, Minsk 1980 [*Валачобныя песні*, рэд. К. П. Кабашнікаў, Мінск 1980].
- Valodzina T., *Kamar*, [u:] *Mifalogiâ belarusai. Èncyklopedyčny sloŭnik*, Minsk 2011 [Валодзіна Т., *Камар*, [у:] *Міфалогія беларусаў. Энцыклапедычны слоўнік*, Мінск 2011].

Vâselle. *Pesni ŭ 6 kn.*, kn. 6, sklad. L. A. Malaš; muz. dadat. Z. Ā. Mažèjka, Minsk 1988 [*Вяселле. Песні ў 6 кн.*, кн. 6, склад. Л. А. Малаш; муз. дадат. З. Я. Мажэйка, Мінск 1988].

Zagadki, rėd. A.S. Fâdosik, Minsk 2004 [*Загадки*, рэд. А.С. Фядосік, Мінск 2004].

Zâmlâ staic' pasârod svetu... Belaruskiâ narodnyâ prykmety i paver'ï: u 3 kn., kn. 1, uklad. U. Vasileviča, Minsk 1996 [*Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і*: у 3 кн., кн. 1, уклад. У. Васілевіча, Мінск 1996].

Žniŭnyâ pesni, rėd. A. S. Fâdosik, Minsk 1974 [*Жніўныя песні*, рэд. А. С. Фядосік, Мінск 1974].

S U M M A R Y

ENTOMOLOGICAL CODE OF THE TRADITIONAL SPIRITUAL BELARUSIAN CULTURE: MOSQUITO

The research is devoted to ethno-semiotic characteristic of an image of a mosquito as a factor of entomological code of the traditional spiritual culture of Belarusian people. It has been shown that in the system of entomological imagery a mosquito is a male erotic symbol, and it correlates with concepts of small, weak, blood, victim, fertility, heat, hedonism, demon. The mosquito correlates with mythological elements: zoological (bird, snake, horse, etc.), dendrological (oak, walnut), demonological (devil), anthropological (saint, nun, tsar, soldier) and other conceptual codes.

Key words: entomological code, image, mosquito, semiotisation, traditional spiritual culture, Belarusian folklore.